

A comparative study of the approach of Seljuk and Ilkhanid historians to the conditions of the ministry

Reza Bitarafan ¹

1- Department of Islamic Studies, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2024/04/28</p> <p>Accepted: 2024/06/20</p> <p>pp: 49- 62</p> <p>Keywords: Institution of the Ministry; Historiography; Seljuks; Ilkhanid; Character of the Ministry.</p>	<p>Historians of the Seljuk and Ilkhanid eras, from any social and geographical origin were interested in recording the relations of the people in power and presented a historical judgment about them. The developments of the ministry in these two eras have also been interesting topics for historians. The frequency of the concept of ministry in the intellectual system of Seljuk and Ilkhanid historians is one of the important factors in recognizing the importance of this institution in their historical perspective. Historians of this era saw consultation in general and the institution of the ministry in particular as a way to solve the problems facing the Seljuk and Ilkhanid rulers. The main question of this article is, which traits and characteristics did Seljuk and Ilkhanid historians see as necessary in the owners of the ministry and what characteristic did they emphasize in providing a practical model for competent ministers? It seems, they considered a combination of skills, rationality and wisdom, as well as personal and family moral qualities, to be the main and most necessary conditions for an ideal minister. The current research method is descriptive-analytical based on library sources, and what the author was looking for is the analysis of the ruling perspective on the selection, judging and authoring of historical narratives about the equipment and conditions of the ministry in the Seljuk and Ilkhanid eras.</p>
	<p>Citation: Bitarafan, R. (2024). A comparative study of the approach of Seljuk and Ilkhanid historians to the conditions of the ministry. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(1), 49- 62.</p> <p> © The Author(s). Publisher: Urmia University.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.121520</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.1.5.6</p>

Extended Abstract

Historians of the Seljuk and Ilkhanid eras, from various social and geographical origins and with a variety of perspectives, were interested in recording the relations of the people in power and presented a historical judgment about them. The changes in the ministry in these two eras have also interested historians. The frequency of the concept of ministry in the intellectual system of Seljuk and Ilkhanid historians is one of the important factors in recognizing the importance of this institution in their historical perspective. Historians of this era saw consultation in general and the institution of the ministry in particular as a way to solve the problems facing the Seljuk and Ilkhanid rulers.

The ministry is one of the long-lasting political and administrative institutions in the history of Iran, whose longevity can be traced to the ethnic myths of Iran. Seljuk and Ilkhanid historians present clear historical judgments about ministers. They have made a noticeable change in the direction of recordings of the role of ministers and have enjoyed a minister-centred discourse in the analysis of events. The differences and similarities between the Seljuk and the Ilkhanid eras in the structure of governments, political thoughts, challenges of the time, etc., have provided the context for a comparative study between the approach of the historians of these two periods.

The historians of Seljuk and Ilkhanid had a significant tendency towards the role of the ministry in the administration of affairs with a moderate tone, and they gave the minister superiority over other pillars of power in a tangible way. This superiority was up to the point where the name and emblem of the monarchy disappeared in some cases. The minister was all that the king needed, and without the planning of the ministry, the king would be empty of the king's equipment, he would become a toy in the hands of nobles, and there would be no trace of his strength and majesty.

The main question of this article is, which traits and characteristics did Seljuk and Ilkhanid historians see as necessary in the owners of the ministry, and what character and method did they emphasize in providing a practical model for competent ministers? It seems that, from a historical perspective, they considered a combination of skills, rationality and wisdom, as well as personal and family moral qualities, to be the main and most necessary conditions for an ideal minister.

The current research method is descriptive-analytical based on library sources, and what the author was looking for is the analysis of the ruling perspective on the selection, judging and authoring of historical narratives about the equipment and conditions of the ministry in the Seljuk and Ilkhanid eras.

An important part of the historiography of the Seljuk and Ilkhanid eras is devoted to the competence of the ministers. The ministry was very important in the model of property and ideal ownership of the intellectuals of the era. Historians, who were mostly from among people in the court (Diwan), paid attention to the behavior of the ministers with great keenness and narrated their actions with different motives and in different ways. The important point in this regard is that everything that historians expected from their full-fledged ministers was not expressed in the form of examples, and theoretical discussions about the conditions and manners of this position are also mentioned. There are many differences and commonalities between this part of the historiography of the Seljuk and Ilkhanid eras.

The data available in the Seljuk and Ilkhanid historiographies indicate a conscious effort by historians to give importance to the position of the ministry in the power structure and highlight their role in the developments. The emergence of new elements in historiography and the change in the approach of historians caused them to consider the role of ministers as equal to the

king in their analysis of the causes of events and lessened the agency of kings more than what has been seen in Iranian historiography after Islam.

In this regard, what is emphasized as the means and ethics of the ministry or the character of the ministry among the historians of this period can be divided into several general cases. "Morality", "skill", "wisdom", and "authenticity" can be considered the main characteristics that Seljuk and Ilkhanid historians consider necessary for ministers, and they consider the benefit of these components to dominate the important affairs of the ministry. Seljuk and Ilkhanid historians, depending on which social class they came from, which geographical region they belonged to, what insight, methods and knowledge they

possessed, and finally, depending on what influenced their historical thought, strongly or weakly emphasized some of these characteristics.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgments: The authors would like to thank the manuscript reviewers and consultants whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

مطالعه تطبیقی رویکرد تاریخ نگاران سلجوقی و ایلخانی به اسباب و شرایط وزارت

رضا بیطرفان^۱

۱- گروه معارف اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	تاریخ‌نگاران عصر سلجوقی و ایلخانی از هر خاستگاه اجتماعی و جغرافیایی و برخوردار از هر بینشی، به ثبت مناسبات اهل قدرت علاقه‌مند بوده و قضاوتی تاریخی پیرامونشان ارائه کرده‌اند. تحولات وزارت در این دو عصر نیز از موضوعات جذاب برای تاریخ‌نویسان بوده است. بسامد مفهوم وزارت در نظام فکری تاریخ‌نگاران سلجوقی و ایلخانی از عوامل مهم در شناخت اهمیت این نهاد در نگرش تاریخی ایشان است. تاریخ‌نگاران این دوران، مشاوره و رایزنی را به صورت عام و نهاد وزارت را به صورت خاص راهی برای گشودن مشکلات پیش روی حاکمان سلجوقی و ایلخانی می‌دیدند. پرسش اصلی این مقاله پیش رو این است که تاریخ‌نگاران سلجوقی و ایلخانی کدام صفات و ویژگی‌ها را در صاحبان نهاد وزارت لازم می‌دیدند و در ارائه الگوی کاربردی برای وزیران شایسته بر چه منش و روشی تأکید می‌کردند؟ به نظر می‌رسد، ایشان با نگاهی تاریخی و توجه ویژه به روزگار کارآمدی نهاد وزارت، ترکیبی از مهارت‌ها، عقلانیت و خردورزی و همچنین صفات اخلاقی شخصی و خاندانی را اصلی‌ترین و ضروری‌ترین شرایط برای وزیر ایده آل خود می‌پنداشتند. روش پژوهش حاضر به شکل توصیفی-تحلیلی با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای است و آنچه نگارنده در جستجوی آن بوده است، تحلیل نگاه حاکم بر گزینش، داوری و تألیف روایت‌های تاریخی پیرامون لوازم و شرایط وزارت در عصر سلجوقی و ایلخانی است.
دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۹	
پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۳۱	
صص: ۴۹-۶۲	
واژگان کلیدی: نهاد وزارت، تاریخ‌نگاری، سلجوقیان، ایلخانان، منش وزارت.	

استناد: بیطرفان، رضا. (۱۴۰۳). مطالعه تطبیقی رویکرد تاریخ نگاران سلجوقی و ایلخانی به اسباب و شرایط وزارت. *نشریه یافته‌های تاریخی*، (۱)، ۶۲-۴۹.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

©نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2024.121520>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.1.5.6>

مقدمه

نهاد وزارت از نهادهای دیرپای سیاسی و اداری تاریخ ایران است که می‌توان دیرینگی آن را در اساطیر قومی ایران جست‌وجو کرد. تاریخ‌نگاران سلجوقی و ایلخانی، قضاوت‌های تاریخی روشنی پیرامون وزیران ارائه می‌کنند. ایشان، چرخشی محسوس در جهت ثبت و ضبط نقش‌آفرینی وزیران داشته‌اند و در تحلیل حوادث از گفتمانی وزیرمحور برخوردار بوده‌اند. تفاوت‌ها و شباهت‌ها میان عهد سلجوقی و عهد ایلخانی در ساختار دولت‌ها، اندیشه‌های سیاسی، چالش‌های زمانه و ... زمینه را برای مطالعه‌ای تطبیقی میان رویکرد تاریخ‌نویسان این دو دوره به نهاد وزارت فراهم آورده است. تاریخ‌نگاران سلجوقی و ایلخانی با کلامی اندرزنامه‌گونه و با لحنی معتدل، گرایشی معنادار به سوی نقش وزارت در اداره امور داشتند و به شکلی محسوس، وزیر را در برابر سایر ارکان قدرت برتری می‌بخشیدند؛ این برتری تا جایی بود که نام و نشان سلطنت، در مواردی محو می‌گردید. وزیر، تمام آن چیزی بود که پادشاه بدان نیاز داشت و بدون تدبیر وزارت، پادشاه از لوازم پادشاهی خالی می‌شد، بازپچه‌ای در دست اتابکان و امرا می‌گردید و اثری از صلابت و مهابتش نمی‌ماند.

بخش مهمی از تاریخ‌نگاری‌های دو دوره سلجوقی و ایلخانی به لیاقت و شایستگی وزیران اختصاص یافته است. وزارت در الگوی ملکداری و ایده‌آل حکومت‌داری اندیشمندان این دوران اهمیت فراوانی داشت. تاریخ‌نگاران که اغلب از دیوانیان و نزدیک به خردمندان بودند با تیزبینی بسیاری به رفتار وزیران توجه می‌کردند و با انگیزه‌های مختلف و به صورت‌های گوناگون به روایت کنش‌های ایشان می‌پرداختند. نکته مهم در این باره این است که تمام آنچه تاریخ‌نگاران از وزیران تمام عیار خود انتظار داشتند در قالب مصادیق بیان نمی‌شد و بحث‌های نظری پیرامون شرایط و آداب این منصب نیز ذکر شده است. تفاوت‌ها و اشتراکات زیادی میان این بخش از تاریخ‌نگاری‌های دو دوره سلجوقی و ایلخانی دیده می‌شود.

آنچه به‌عنوان پیشینه این پژوهش قابل‌ارائه است، دو دسته از تحقیقات را شامل می‌شود. دسته نخست، کتاب‌ها و مقالاتی است که با محوریت تاریخ وزارت نگاشته شده‌اند و به تحولات وزارت در عهد سلجوقی و ایلخانی می‌پردازند. از شاخص‌ترین این آثار می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: دیوانسالاری در عهد سلجوقی از کارلا کلوزنر^۱ که به نکات فراوانی پیرامون وظایف، انتخاب، خاستگاه و زمینه‌های فرهنگی وزرای سلجوقی اشاره می‌کند.

فصل نخست کتاب تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران نوشته لمبتن^۲ به بررسی جایگاه نهاد وزارت از دوران سلجوقی تا روزگار ایلخانان پرداخته است. لمبتن در این فصل، به وظایف عمومی وزیر و جایگاه وی در کنار سلطان اشاره می‌کند. عباس اقبال در وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی بیش از هر چیز به شرح حال و اقدامات وزرا می‌پردازد. پرداختن به تأثیرگذاری وزرا در تحولات و القاب و اسامی صحیح ایشان از نکات این کتاب است. اشپولر در تاریخ مغول ضمن برشمردن صورت اسامی وزیران ممالک، از عدم یکنواختی در اداره امور عالی‌دولت در عصر ایلخانی سخن می‌گوید و از نزاع‌ها میان صاحبان منصب وزارت و رقابت میان آن‌ها می‌نویسد.

قسم دوم، پژوهش‌هایی هستند که با تأکید بر دانش، بینش و ساختار ذهنی تاریخ‌نگاران نوشته شده‌اند. در ادامه به مهم‌ترین این کتاب‌ها و مقالات اشاره خواهد شد:

ناصر صدقی در تاریخ‌نگاری در ایران عصر سلجوقی به بررسی جریان تاریخ‌نگاری سلجوقی پرداخته است و با تأکید بر خاستگاه جغرافیایی تاریخ‌نگاران، به تاریخ‌های سلطنت و وزارت اشاره می‌کند. جولی اسکات میثمی در کتاب تاریخ‌نگاری فارسی با تمرکز بر تاریخ‌نگاری دوره‌های تاریخی سامانیان، غزنویان و سلجوقیان به ارائه تحلیل پیرامون تاریخ‌نگاری فارسی در این دوران اقدام نموده است. او سعی دارد تا جایگاه نوشته‌های تاریخی فارسی را در عرصه تاریخ‌نگاری اسلامی نشان دهد. نمونه مشابه این آثار درباره عصر ایلخانی کتاب زندگی، زمانه و تاریخ‌نگاری و صاف شیرازی است. محبوبه شرفی در این کتاب به تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری و صاف شیرازی می‌پردازد. وی پیرامون مضامین، شکل‌شناسی اثر، منابع اطلاعاتی مورخ، اهمیت و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری و صاف شیرازی و نثر وی سخن گفته است. از پژوهش‌های گونه دوم، همچنین می‌توان به مقاله «تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری عمادالدین کاتب اصفهانی» از اسماعیل حسن زاده؛ مقاله «بررسی تطبیقی تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری نیشابوری و راوندی» از پروین ترکمنی‌آذر

¹ Klausner, Carla

² Lambton

و شهناز جنگجو قولنجی و مقاله «بینش تاریخ‌نگاران ابوالقاسم عبدالله القاشانی با تأکید بر رویکرد اعتقادی وی» نوشته سید ابوالفضل رضوی و حمید آزاد اشاره کرد.

در پژوهش حاضر، ابتدا به جایگاه نهاد وزارت در دوران بعد از اسلام و پیشینه اشاره به اسباب و شرایط وزارت در متون تاریخی اشاره شده؛ در ادامه با تبیین رویکرد تاریخ‌نگاران سلجوقی و ایلخانی نسبت به جایگاه و اهمیت نهاد وزارت، به تحلیل اصلی‌ترین اسباب و الزامات صاحبان این منصب در منظومه فکری تاریخ‌نگاران سلجوقی و ایلخانی به گونه‌ای تطبیقی پرداخته شده است. تمایز مقاله پیش رو با آنچه به عنوان پیشینه مطرح گردید تأکید ویژه این جستار بر تبیین و تحلیل الزامات و شرایط و اسباب وزارت در نگرش و بینش تاریخ‌نگاران دو دوره سلجوقی و ایلخانی است که چنین پژوهشی با رویکرد تطبیقی، تاکنون صورت نگرفته است.

جایگاه وزارت در روند تحولات تاریخی ایران بعد از اسلام

ورود اسلام فصل تازه‌ای در تاریخ ایران گشود. اعراب مسلمان پس از فتح ایران، با فرهنگ ایرانی و راه و رسم زندگی ایرانیان آشنایی بیشتری یافتند. ایرانیان با حقیقت نوین اسلام، سازگار و همسو شده و این حیات دوباره که به گفته کندی^۱ با هویتی متصل به روزگاران باستان و برانگیخته از پیام دین جدید بود، نشانه پیروزی این ملت در تنگناهای تاریخی به شمار می‌رفت (سرخوش کرتیس و استوارت، ۱۳۹۳: ۳۶)؛ به عبارت دیگر، گسست ایران از گذشته، فاجعه‌بار نبود و هویت فرهنگی جدیدی پدید آمد. ایرانیان در قرون نخستین اسلامی، بازگشت به دوران باشکوه گذشته را در پیوند با احیای الگوی حکومت‌داری ایرانی می‌دانستند. بسیاری از فرمانروایان تلاش می‌کردند تا کارکردهای سیاست‌ورزی ایران باستان را برقرار نمایند. حکام ایرانی برای بازیابی الگوی مملکت‌داری ایرانی، رفتار و گفته‌های خود را به شاهان باستانی شبیه می‌کردند. بسیاری از سلسله‌ها نسب خود را به شاهان باستانی می‌رساندند و القاب و عناوین آن‌ها را بر خود می‌گذاشتند.

سیاست برتری اعراب با روی کارآمدن عباسیان تا اندازه‌ای تعدیل شد. به تعبیر پیکاک^۲ «دربار عباسی محیطی فرهنگی درست کرد که در پی مرادها با میراث ایرانی بود» (هرتسیگ و استوارت، ۱۳۹۴: ۷۸). مسلمانان پس از فتح شهرهای ایران با دستگاه اداری پیچیده‌ای روبرو شدند که از آن اطلاعی نداشتند و برای اداره سرزمین‌هایی که گشوده بودند به کاردندان ایرانی متوسل شدند. به همین دلیل، مراتب بالای دستگاه اداری ساسانی را از بین بردند اما دهقانان را که بزرگان صاحب زمین بودند نگه داشتند تا به آن‌ها در کار حکومت و اداره امور مالی کمک کنند^۳ با روی کارآمدن عباسیان، تأثیرات ایرانی شدت بیشتری یافت و مقام اجتماعی ایرانیان فزونی یافت. در نتیجه، آشنایی با میراث سیاسی ایران پیش از اسلام بیشتر شد. دبیران، وزیران و رایزنان ایرانی در سازمان‌های اداری اولیه دولت عباسیان، برتری یافتند و تأثیر آن‌ها در زندگی فرهنگی آن دوران را به‌سختی می‌توان انکار کرد. خلفای عباسی و وزرای ایرانی آن‌ها موفق شدند با تکمیل سازمان‌های اداری و آیین مملکت‌داری، حکومت مرکزی را بیشتر از قبل سامان داده و آن را مقتدر کنند. فیرحی معتقد است که عباسیان در الگوی کشورداری به‌ویژه نهاد وزارت، تغییرات مهمی ایجاد کردند و آن را متناسب با جامعه اسلامی دوره میانه پردازش نمودند (فیرحی، ۱۳۸۲: ۱۹۳). به گفته ابن طقطقی وزارت در دوره اسلامی با الگوی ایرانی از زمان عباسیان شکل گرفته و می‌نویسد: «قبل از آن وزارت نه قاعده معینی داشت و نه قوانین پابرجایی... چون بنی‌عباس به سلطنت رسیدند، قوانین وزارت برقرار گردید و وزیر، وزیر نامیده شد، حال آنکه پیش از آن بدو کاتب و مشیر می‌گفتند» (ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۲۰۶). در مقدمه ابن خلدون نیز آمده که در ابتدای اسلام منصب وزارت وجود نداشت و با بالا گرفتن کار اسلام و ایجاد پادشاهی دوباره متداول گشت (ابن خلدون، ۱۳۸۲، ج ۱: ۴۵۵).

^۱ Kennedy

^۲ Andrew Peacock

^۳ دهقانان بازماندۀ خاندان‌های زمین‌دار و اعیان متوسط ساسانی بودند که به دنبال چیرگی مسلمانان بر ایران، همه توان خود را به کار بردند تا نقشی در رستاخیز فرهنگی و سازماندهی پایداری ملی داشته باشند (رک: طباطبایی، ۱۳۷۵: ۷۱).

^۴ برای مطالعه بیشتر پیرامون منصب وزارت در میان ایرانیان و معنای لغوی آن مراجعه شود به: (مسعودی، ۱۳۴۹، ص ۶۷ کریستنسن، ۱۳۸۴، ص ۸۰ یعقوبی، ۱۳۷۸، ص ۲۱۹؛ ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۲۰۶ و ماسه و گروسه، ۱۳۳۹: ۲۷۶).

پیشینه اشاره به وزارت و اسباب و شرایط آن در متون تاریخی و ادبی

برخی بر این باورند که «دوره اسلامی ایران بیشتر از آن که دوره شاهان باشد، عصر وزیران بزرگ بود و در واقع همین وزیران بودند که توانستند وحدت سرزمینی ایران را حفظ کنند و زمینه‌های تداوم فرهنگی ایران را فراهم آورند» (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۱۱۲). اساس فرمانروایی ایرانیان، کاردانی بود و وزیر نماینده کاردانی و کارایی فرمانروا به شمار می‌رفت. لمبتن نیز دیوانسالاری را عنصری دارای تداوم و ثبات در تاریخ ایران دوره میانه می‌بیند و معتقد است تمایل موروثی شدید در دیوانسالاری باعث این تداوم و امنیت در تشکیلات دیوانی گشته است و در اثبات گفته خود به خاندان‌های بزرگ دیوانسالار مانند برمکی‌ها، جونی‌ها، جیهانی‌ها، نظامی‌ها و رشیدی‌ها اشاره می‌کند (لمبتن، ۱۳۸۶: ۳۲۴). با چیرگی ترکان بر ایران نیز به ضرورت، جایگاه وزارت تثبیت گردید تا فرمانروایان عاری از هنر ملکداری، از دانش و بینش آن‌ها در جهان‌داری بهره گیرند. وزیر هسته اصلی این تشکیلات اداری به شمار می‌آمده است و تنها راه برای وحدت سرزمینی که همواره با هجوم بیگانگان روبرو بوده است.

پیشینه‌ای از بیان اسباب و شرایط وزارت را در اشعار و متون ادبی و تاریخی دیده می‌شود. دبیری را می‌توان مقدمه‌ای برای وزارت به شمار آورد و آنچه پیرامون این منصب و شرایط آن نگاشته شده است را می‌توان هم جهت با وزارت‌نامه‌ها یا همان تاریخ الوزراها دانست. کتابت و دبیری مقامی برای رسیدن به وزارت بود. گویی مرحله‌ای بود برای آموزش مقتضیات منصب خطیر وزارت. البته این به آن معنا نیست که تمامی کاتبان و دبیران به این جایگاه رسیده باشند. در قابوسنامه، باب چهلیم با عنوان «در آیین و شرط وزارت» بلافاصله بعد از باب «در آداب دبیری و شرط کاتب» آمده است. عنصرالمعالی نیز این گونه می‌نویسد: «و اگر چنان که خدای تعالی بر تو رحمت کند و از درجه کاتبی به وزارت رسی، شرط وزارت بدان که چگونه است...» (عنصرالمعالی، ۱۳۴۶: ۱۶۶). در تاریخ‌الوزراها، مهارت وزیران در ترسل نیز مورد توجه قرار می‌گرفت و برای رسیدن به وزارت، لازم به نظر می‌رسید. پیوند و نسبت میان کتابت و وزارت در متونی که پیرامون این دو منصب نگاشته شده به خوبی بازتاب یافته است. کتاب‌هایی مانند *الوزراء* و *الکتاب* از جهشیاری و *ادب الکتاب* و *کتاب الوزراء* از ابوبکر صولی نشان دهنده این موضوع است که کتاب‌هایی با موضوع کتابت و دبیری مقدمه‌ای بر آثار کامل‌تر در مورد وزارت مانند *آثار الوزراء* عقیلی و *دستور الوزراء* خواندمیر بوده‌اند. امتداد وزارت و دبیری در شعر فارسی نیز بازتاب یافته است:

ای زده تکیه بر بلند سریر
ملک را استوار کردستی

بر سرت خز و زیر پای حریر
به وزیری دبیر و با تدبیر

(ناصرخسرو، ۱۳۶۸: ۱۹۸)

دبیر است خازن به اسرار پنهان
دبیری و رای وزیری است یعنی

وزیر است ضامن بر اشکال پیدا
عطار در رای قمر یافت مأوا

(خاقانی، ۱۳۷۳: ۸۱۵)

علاوه بر نوشته‌های پیرامون دبیری و کتابت، بخش مهمی از اندیشه تاریخ نگاران ایران پیرامون نهاد وزارت در سیرالملوک‌ها بازتاب یافته است. آنچه در این سیرالملوک‌ها مشترک است، لحن اندرزگویی و ارائه پیشنهادی عملی برای برقراری امنیت و آرامش در جامعه و پایداری حکومت‌هاست. عنصرالمعالی در قابوسنامه فصلی با عنوان «در آیین و شرط وزارت» دارد. وی در کتاب خود به مهم‌ترین ویژگی‌های وزیر و رابطه وی با سلطان و تعهداتش در برابر شاه می‌پردازد (عنصرالمعالی، ۱۳۴۶: ۱۷۷، ۲۱۶ و ۲۲۰). خواجه نظام الملک نیز به عنوان شخصیتی مقتدر در امپراطوری سلجوقی پس از سلطان و در مواقعی حتی قدرتمندتر از سلطان سلجوقی (Tetley, 2009: 20)، با تدوین سیاستنامه گامی بلند در حفظ وحدت سرزمین ایران برداشت و برنامه نظری و عملی آن را ارائه کرد. وی که نگران اثرات ناگوار نفوذ اسماعیلیان بود، سیاستنامه را در قالب اندرز و هشدارهایی برای ملکشاه تنظیم نمود (Peacock, 2007: 27). نظام‌الملک در سیاستنامه خود، وزیر را هم‌پایه پادشاه مورد نصیحت قرار می‌دهد و در دیدگاه او، وزیر چون پادشاه باید آداب ملکداری بداند و بر قواعد و رسوم صحیح حکومت‌داری عمل کند (نظام‌الملک، ۱۳۴۸: ۲۴۵ و ۲۴۶). وی عامل بزرگی پادشاهان و نیکنامی ایشان را بر خورداری از وزیران نیکوسیرت می‌داند و نمونه‌هایی از پیامبران و پادشاهان بزرگ

در اثبات ادعای خود می‌آورد. خواجه در بیان ویژگی‌ها و اوصاف وزیر از «پادشاهدوستی» وزیر می‌گوید و تا جایی پیش می‌رود که از وزارت موروثی سخن می‌راند و نیکوتر می‌داند که وزیر، وزیرزاده باشد و معتقد است که در زمان پادشاهی ملوک عجم از روزگار اردشیر بابکان تا یزدگرد، این رسم برقرار بوده و «چون ملک از خانه ملوک عجم رفت، وزارت نیز از خانه وزرا نیز برفت» (نظام الملک، ۱۳۴۸: ۲۶۸ و ۲۶۹). وزیر نیکو در اعتقاد خواجه باعث آبادانی مملکت، خشنودی سپاهیان و آسودگی پادشاه می‌گردد و به همین دلیل باید از فساد ایشان جلوگیری کرد (نظام الملک، ۱۳۴۸: ۳۰).

اندزنامه‌نویسان دوران ایلخانی نیز، به دنبال آموزش ملکداری به سلطان بودند تا وضعیت موجود جامعه را بهبود ببخشند. ارائه راه و روش بهتر حکومت کردن به حاکمان ایلخانی، تحت شرایط سخت بعد از حمله مغول صورت پذیرفت و هدف آن استقرار وضعیت مطلوب اجتماعی بود. نویسنده تاریخ شاهی و وصاف شیرازی معتقد بودند که هیچ منصبی سرفرازتر از وزارت و هیچ کاری مشکل‌تر از آن نیست و علت آن را نیز تلاش وزیر در حفظ حاکمیت و از بین بردن منافع شخصی امراء، شاهزادگان و غیره می‌شمارند و پادشاه را متوجه می‌سازند که اگر وزیر به تأمین منافع آن‌ها پردازد، منافع پادشاه مهمل می‌ماند (وصاف، ۱۳۳۸، ج ۴: ۴۹۲ و ۴۹۳؛ تاریخ شاهی، ۱۳۵۴: ۷۶). جدای از سیرالملوک‌ها که اغلب به آداب و شروط وزارت و اهمیت نهاد وزارت پرداخته‌اند، کتاب‌های متعددی به صورت مستقل پیرامون وزارت نگاشته شده است که به شرح احوال و سیره وزرا می‌پردازند.

جایگاه وزارت در تاریخ نگاری سلجوقی و ایلخانی

تحلیل نگرش تاریخ نگاران سلجوقی به آداب و شرایط وزارت بدون آگاهی از جایگاه این نهاد در بینش ایشان، مطلوب و ممکن نیست. به باور تاریخ نگاران سلجوقی تداوم سلطنت و رونق ملکداری با توانمندی قلم وزیران پیوستگی تمام دارد. بیان روایت متواتر گفت‌وگو میان خواجه نظام الملک و ملکشاه در باب پیوند دستار وزارت و تاج پادشاهی (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۰۱؛ ظهیرالدین نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۳؛ بنداری، ۱۳۵۶: ۷۲؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۱۳۴)، تأکیدی است بر همراهی این دو نهاد قدرت. ایشان، وزیر بد را محصول بی‌خردی پادشاه می‌دانند و از روزگاری که شرق و غرب مطیع وزیران سلجوقی بودند (بنداری، ۱۳۵۶: ۶۸) و کارهای سخت به دست ایشان آسان می‌شد با حسرت فراوان یاد می‌کنند. وزیران را مایه سلامت سلطنت و اقبال و سعادت دولت می‌خوانند و از اعتماد کامل پادشاه به وزیرانی چون نظام الملک می‌نویسند. اهمیت بخشی به جایگاه نهاد وزارت در اسناد دیوانی دوران سلجوقی نیز مشهود است.

اغلب تاریخ نگاران سلجوقی بر این باورند که کشورداری مطلوب در گروی قدرتمندی نهاد وزارت است. آن‌ها با توصیف وزیر به چشم و گوش پادشاه، بر نیاز سلطنت به وزارت در تمشیت دولت اصرار می‌ورزند^۱ و بزرگ‌ترین وسیله ثبات و نگاهداشت ترتیب ملک را مرجعیت وزیر در تمام امور می‌دانند. وزارت در نگاه ایشان مظهر جلال فرمانروایی بوده است؛ آن را همباز و شریک ملک قلمداد می‌کنند و نافذالحکم بودن وزیر را امری مهم برای قوام مملکت می‌دانند. دلیل جایگاه والای وزارت نزد تاریخ نویسان سلجوقی را می‌توان مشاهدات ایشان از زوال سلطنت و فسادهای ناشی از آن دانست.

می‌توان چنین گفت که روایات تاریخ نگاران سلجوقی بر نقد نظامی‌گری استوار است با بیان این مطلب که کشوری که با شمشیر به دست آمده جز با قلم وزیران اداره نخواهد شد. ضعف سلطنت در اواخر سلجوقی مشهود است و نشانه‌های آن در رویکردهای تاریخ نگاران نمایان است. عمادالدین کاتب اصفهانی در پایان کتابش به این ضعف و فتور به بهترین شکل اشاره می‌کند: «سلطنت در امروزه روز سبک و سست شده است. علل اغتشاش و رمزهای سستی و سبکی در آن آشکار است. هیچ وزیری به اخلاق و کارهای نیکو توفیق نیافته تا من نام وی را ببرم و دیگران را از کردارش آگاه نمایم» (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۶۵). شواهد نشان می‌دهد

^۱ الب ارسلان در منشوری که وزارت فرزند خود ملکشاه را به خواجه نظام الملک تفویض می‌نماید بر قلم و صاحبان آن تأکید فراوانی می‌کند. او «استقرار قواعد جهانداری و استحکام دعایم کامکاری» را به منصب وزارت و «اصحاب اقلام» موکول می‌کند و بر این اعتقاد است که «تقریر مصالح عالم و تیسیر کارهای معظم از کمال کفایت و وفور هدایت ایشان منتظر و معمول چه مصالح مملکت بی جریان قلم ایشان قرار نگیرد» و با یادآوری این نکته که «رستگاری تیغ» محتاج «دستیاری قلم» است، وزیر را در جایگاهی والا و بی بدیل قرار می‌دهد و در نهایت می‌نویسد: «بنزدیک ارباب عقل مقرر که بی وزیر صالح که با ثار عقل وافی مقنی باشد تا پادشاه خزانه اسرار پیش دویت او بگشاید و مفتاح ابواب مصالح در دست کفایت او نهد هرگز قاعده دولت ثبات نیابد» (مؤید ثابتی، ۱۳۴۶: ۲۰).

^۲ راوندی حکایتی نقل می‌کند مبنی بر اینکه زمانی که لشکر ملکشاه از جیحون می‌گذشت، نظام الملک اجرت ملاحان را بر انطاکیه نوشت که موجب اعتراض ملاحان شد و در جواب بازخواست ملکشاه، وزیر گفت که می‌خواهد با این کار، بزرگی پادشاهی و وسعت ملک را نشان دهد و راوندی دروغ می‌خورد از روزگاری که وزرا، عاقل و فاضل و دانا بودند و می‌گوید کار وزارت این ساعت به شاگرد غلامی رسیده و در ادامه حکمتی می‌آورد که در آن وزیر را چون چشم می‌داند و مستوفی نظیر گوش (راوندی، ۱۳۸۶: ۱۲۸).

که ضعف سلطنت و جلوس پادشاهانی که قدرت برخورد با امرای نظامی و دیگر قدرت‌طلبان را نداشت به ناتوانی اهل قلم و به ویژه نهاد وزارت ختم می‌شد و رابطه دوسویه ایشان را که حیات هریک در تداوم قدرت دیگری خلاصه می‌شد، با خطری جدی مواجه کرد.

در مقام مقایسه، رویکرد تاریخ‌نگاران ایلخانی به جایگاه نهاد وزارت تمایزاتی با رویکرد هم‌تایان خود در دوره سلجوقی دارد. تأکید ایشان بیشتر از هر چیز دیگری بر قدرت مطلق و یگانه‌تازی وزیران به اتکای حمایت کامل سلطنت است. اقتدار وزیران ایلخانی بارزترین نماد جایگاه وزارت در اندیشه تاریخ‌نگاران ایلخانی است. مستوفی در تاریخ‌گریده، گرایش زیادی به پرداختن به نهاد وزارت دارد و از بزرگان این نهاد در دوره‌های مختلف تاریخی یاد می‌کند. او که تاریخ را به جهت مؤانست و مجاورت با وزیران دانشمند چون رشیدالدین فضل‌الله آموخته است، وزیران را عناصری درخور توجه در روند تحولات تاریخی قلمداد می‌کند. همچنین از برمکیان و بزرگان ایشان یاد می‌کند (مستوفی، ۱۳۶۲: ۲۸۰ و ۲۸۱). او حتی از عبدالحمید یحیی وزیر آخرین خلیفه اموی یاد می‌کند و او را در تدبیر و کفایت بی‌همتا می‌خواند (مستوفی، ۱۳۶۲: ۲۹۰). خواجه رشیدالدین از بی‌رقیب بودن بوقا، سعدالدوله و صدرجهان روایت می‌کند. ناصرالدین منشی کرمانی نیز که کاخ رعیت‌پروری و مملکت‌داری را منقش به رای مبارک آرای وزیران می‌بیند و به دنبال ثبت مفاخر وزیران نیکوکار است، خواجه رشیدالدین را قهرمان ممالک شرق و غرب و خدایگان اصحاب مناصب و مراتب می‌داند (منشی کرمانی، ۱۳۶۴: ۱۱۱ و ۱۱۲). در کنار اقتدار معنوی وزیران در ساختار دولت ایلخانی، حمایت کامل سلطنت از ایشان در تاریخ‌نگاری این دوره بازتاب فراوانی داشته است و تاریخ‌نگاران با توجیحات فراوانی از این امر استقبال کرده‌اند. این امر را می‌توان به استبداد و استقلال وزارت و گستردگی اختیارات ایشان تعبیر کرد. ناصرالدین منشی کرمانی، و صاف شیرازی و نویسنده تاریخ شاهی قراختائیان نمایندگان اصلی چنین رویکردی به وزارت هستند. و صاف از تفویض تمام لوازم کار پادشاهی به امیربوقا می‌نویسد و از حکم مطلق وزارت برای سعدالدوله و صدرجهان روایت می‌کند. همچنین اختیارات رشیدالدین در تصرف در ملک و مال و نصب کاتب و نایب را به رخ می‌کشد. او همانند تاریخ‌نگاران سلجوقی از وزرات با تعابیری چون چشم و گوش یاد می‌کند با این تفاوت که وزیران در نقش زبان و دست پادشاه نیز ظاهر می‌شوند و با گشودن دست ایشان در تمام امور، کمال رتبت برای نهاد وزارت حاصل می‌شود (وصاف، ۱۳۳۸، ج ۴: ۴۹۲) و به گفته و صاف موجبات فتح‌الباب مواهب الهی و امارت دوام و نصرت پادشاهی فراهم می‌گردد (وصاف، ۱۳۳۸، ج ۳: ۳۴۸). اوج چنین رویکردی در جمع‌شدن وزارت و امارت نزد صدرجهان وزیر گیخاتو آشکار می‌شود و منصب جهان‌بانی لقبی است شایسته جایگاه وزیران (وصاف، ۱۳۳۸، ج ۳: ۳۳۱). نویسنده تاریخ شاهی نیز وزیر را پشت‌وپناه شاه می‌داند و از احتیاج همه نوع پادشاهی به وزیر سخن می‌گوید و اینکه تمام امور دیوانی و لشکری و... با وزیر است (تاریخ شاهی، ۲۵۳۵: ۷۶ و ۷۷). او نیز از داستان پیوند تاج و دستار می‌نویسد و بر اهمیت قلم در برابر شمشیر تأکید می‌کند (تاریخ شاهی، ۲۵۳۵: ۳۸).

نکته بارز در رویکرد تاریخ‌نگاران ایلخانی به نهاد وزارت، اهمیت فراوان ایشان به رایزنی و مشاوره است. آن‌ها مشورت را برای پادشاه واجب می‌دانند و از صفات طرف مشورت می‌گویند. وزیر ناصح و مرشد از اولویت‌های سلطنت برای ایشان است و از لزوم وزیر صالح سخن می‌نویسند (القاشانی، ۱۳۴۸: ۱۳۴). اندرنامه‌نویسان بیشتر از دیگر تاریخ‌نگاران به لزوم مجالست پادشاه با اهل فضل و حکمت می‌پردازند. نوشاندن شربت شفاء و عطا و نصیحت به شاهان و هدایت آن‌ها به مسیر اعتدال و آگاهی‌بخشیدن به ایشان از خیر و شر امور از وظایف وزیران است (تاریخ شاهی، ۲۵۳۵: ۱۲). تذکر و یاری به باور ایشان از وظایف وزیر صالح و دستور مشفق است. رشیدالدین فضل‌الله همدانی نیز که وزیر تاریخ‌نگار بوده است از وزیران به عنوان ولیعهد و پشتیبان سلطنت نام می‌برد (همدانی، ۱۳۵۸: ۲۸۶ و ۲۸۷) و شرط استشارت را برای سلطان مهم و حیاتی می‌خواند (همدانی، ۱۳۵۸: ۲۳ و ۲۴).

در مجموع، مقایسه جایگاه وزارت در نگاه تاریخ‌نگاران ایلخانی و سلجوقی نشان می‌دهد که در دوران ایلخانی به سبب نگارش اندرنامه‌هایی که مستقیماً به اهل قدرت پرداخته‌اند، با عمق و دقت بیشتر به تئوریزه کردن ارکان قدرت مانند نهاد وزارت پرداخته شده است و جزئیات کامل‌تری از اهمیت جایگاه و همچنین الزامات این نهاد نیرومند در آثار آن دوره دیده می‌شود. در همین راستا،

^۱ در دوران حکومت ارغون (۶۶۹-۶۶۳ ه ق)، مناصب کشوری در قبضه قدرت شخص برجسته‌ای چون بوقا درآمد که به ادعای رشیدالدین همدانی مردی بغایت کافی و زیرک بود (همدانی، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۱۵۶). همدانی همچنین درباره سعدالدوله نیز از کفایت و کاردانی او می‌گوید و اینکه در زمان شحنگی بغداد، «مردی کافی بغایت متمول بود و بر کلیات و جزویات امور مملکت بغداد واقف» (همدانی، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۱۶۴). رشیدالدین فضل‌الله همدانی درباره صدرالدین زنجانی نیز می‌نویسد: «... زمام حل و عقد امور مملکت و عنان قبض و بسط مصالح سلطنت بر وجهی در کف کفایت او نهاده بود و به نمطی به دست درایت او داده که بر آن هیچ مزیدی تصور نداشت» (همدانی، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۳۲۱).

مراحل رسیدن افراد به جایگاه وزارت، از مباحث مورد علاقه تاریخ نگاران سلجوقی و ایلخانی است. آن‌ها در مواردی به عوامل قدرت‌یابی وزیران و روند حرکت ایشان به سوی مسند وزارت اشاره داشته‌اند. انوشیروان بن خالد کاشانی با شیفتگی هرچه تمام به توصیف نظام الملک می‌پردازد و بر فتح و نصرت الهی که همراه او بود تأکید می‌کند. او تمام فتوحات و نیک بختی‌ها را از طالع بلند خواجه می‌داند و او را نظر کرده خداوند قلمداد می‌کند (بنداری، ۱۳۵۶: ۶۴ و ۶۵). حسینی از روی کارآمدن عمیدالملک کندی می‌گوید (حسینی، ۱۳۸۰: ۶۰). ظهیرالدین نیشابوری نیز به همراهی نظام الملک طوسی با عمیدالملک برای آموزش خیر و شر امور اشاره دارد (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۴). افضل‌الدین کرمانی نیز یکی از کتاب‌هایش را با انگیزه ذکر نسب و شرح بالاگرفتن کار وزیری از قراختائیان می‌نویسد. راوندی درباره فزونی کار نظام‌الملک و پسرانش با رویکردی آموزشی سخن می‌گوید و تربیت چنین افرادی را معیاری برای قضاوت شاهان قرار می‌دهد با این استدلال که عقل دهقان را از دخل بستان می‌توان شناخت (راوندی، ۱۳۸۶: ۱۳۲). روایت چگونگی جلوس وزیران بر مسند قدرت در تاریخ‌نگاری ایلخانی نیز بازتاب داشته است و بخشی از صفحات آثار تاریخ‌نگاران به این موضوع اختصاص یافته است. فضل‌الله همدانی از جلوس صدرالدین خالد زنجانی می‌گوید و اینکه وی مال فراوانی در این راه خرج کرد و با حمایت امیرآق بوقا به قدرت رسید (همدانی، ۱۳۷۳: ج ۲: ۱۱۹۵). القاشانی نیز علت انتخاب تاج‌الدین علیشاه به وزارت را مشاهده آثار بزرگی در ناصیه او توسط اولجایتو بیان می‌کند (القاشانی، ۱۳۴۸: ۱۰۹).

شرایط و لوازم وزارت در تاریخ‌نگاری سلجوقی و ایلخانی

تاریخ‌نگاران سلجوقی و ایلخانی که اغلب از دیوانیان و نزدیک به خردمندان بودند با تیزی بی‌سیاری به رفتار وزیران توجه می‌کردند و با انگیزه‌های مختلف و به صورت‌های گوناگون به روایت آن می‌پرداختند. بازتاب خصوصیات اخلاقی وزیران بخشی از باور تاریخ‌نگاران به صاحب چنین مقامی را آشکار می‌سازد. اندرزنامه‌نویسان، گرایش بسیاری به اشارات مستقیم به نهاد وزارت دارند. برای مثال، نویسنده ناشناس *تاریخ شاهی قراختائیان*، بخشی را ذیل عنوان «در آداب و خصال اتباع و حواشی ملوک» آورده است که شغل وزارت به طور جدی در آن مطرح شده است (تاریخ شاهی، ۲۵۳۵: ۳۱-۱۰). به باور چنین آثاری، وزارت شرایطی دارد که وزیر در صورت نداشتن آن‌ها، به سلطنت لطمه وارد می‌کند. در اینجا آنچه اصل و محور است پادشاه است که هم‌نشین او باید صلاحیت‌های لازم برای چنین مؤانست و مجاورتی را کسب نماید تا بتواند با حضورش، اثری مطلوب بر روند ملکداری بگذارد. برخورداری از کفایت لازم برای امر وزارت، نکته‌ای است که تاریخ‌نگاران محلی، وزارت‌نامه نویسان، وزیران تاریخ‌نگار، تاریخ‌نگاران رسمی سلسله‌های گوناگون همگی بر آن اتفاق نظر دارند. به این ترتیب می‌توان با دسته‌بندی جزئی‌تر به تفاوت نگرش خاص هریک و اولویت‌های ایشان در تقدم و تأخر مؤلفه‌های مطرح‌شده، پی برد.

اخلاق

آنچه از اخلاق موردنظر ماست، مجموعه‌ای از قواعد، معیارها و بایدها و نبایدهایی است که برای تشخیص درست یا نادرست بودن رفتار انسان‌ها به کار می‌روند. اعمالی که باید انجام داد و رفتاری که بر پرهیز از آن تأکید می‌شود. قضاوت پیرامون فضیلت‌ها و رذیلت‌های افراد، قضاوتی است اخلاقی با تکیه بر ارزش‌های اخلاقی. تاریخ‌نگاران سلجوقی و ایلخانی نیز با تفاوت‌هایی اندک، سخت‌گیری‌های شدیدی درباره اخلاق وزیران داشته‌اند. به این ترتیب مجموعه‌ای از اصول و قواعد اخلاقی سلبی و ایجابی برای صاحبان این منصب تدارک دیده‌اند که به آن اشاره خواهد شد. آنچه از منظر ارزش‌های اخلاقی مورد تأکید تاریخ‌نگاران سلجوقی و ایلخانی بوده است و آن را از لوازم وزارت قلمداد نموده‌اند، گاهی به صورت مصداقی و در داوری عملکرد یک وزیر به دست می‌آید و گاه در اندرزنامه‌ها و به صورت نظری، روشن می‌گردد.

^۱ فضل‌الدین کرمانی کتاب *بدایع الزمان فی وقایع کرمان* را در حدود ۶۰۴ یا ۶۰۵ ق نوشته است. تکمله‌ای مختصر بر *بدایع* با نام *المضاف الی بدایع الزمان فی وقایع کرمان* نیز در حدود ۶۱۳ ق توسط افضل‌الدین کرمانی به نگارش درآمده است. این کتاب با اهتمام ویژه افضل‌الدین نسبت به نگارش احوالات یکی از وزیران آغاز می‌شود و انگیزه خود را به انجام رساندن واجبی می‌داند که از او فوت شده است و آن ذکر فضایل وزیر محمد بن صلاح‌الدین مظفر بود (کرمانی، ۱۳۳۱: ۱)؛ وزیری که در ۶۰۰ ق به وزارت اتابک سعدبن زنگی رسید. کرمانی تصمیم گرفت تا شرح نسب وزیر و چگونگی ارتقای او به منصب وزارت را روایت کند.

شاخصه‌های اخلاقی موردنظر وزیران در نگاه تاریخ‌نگاران سلجوقی:

- عدالت، دینداری، خداترسی، شجاعت و دلاوری، راستگویی، بردباری، فروتنی، میانه‌روی، جوانمردی، بخشندگی، ادب، خونریز نبودن، باده‌گسار نبودن، دوری از حيله و تزویر و مکر، نرم‌خویی.
- شاخصه‌های اخلاقی برای وزیران در نگاه تاریخ‌نگاران ایلخانی:
- عدالت، راستگویی، بخشندگی، جوانمردی (انصاف و مروت)، فروتنی، احسان، دینداری، درویش‌دوستی، ساده‌زیستی، اخلاص، بردباری، پرهیز از تن‌پروری و رفاهیت.

تمامی این صفات به یک اندازه در تاریخ‌نگاری‌ها منعکس نشده است و تاریخ‌نگاران به تناسب انگیزه‌ها، اهداف و به میزان توجه به جایگاه و اهمیت وزارت به آن‌ها اشاره داشته‌اند. این ارزش‌های اخلاقی، در بردارنده صفات اخلاق فردی و اجتماعی به دو گونه سلیبی و ایجابی بود؛ به این معنا که باید‌ها و نبایدها در کنار هم آمده‌اند و لازمه سلوک صحیح اخلاقی وزیران با پادشاه و یا رعایا به شمار می‌رفته‌اند.

مهارت

وزیری که قرار است شریک ملک باشد و زیور تاج‌وتخت پادشاهی، نمی‌تواند بدون فراگرفتن تخصص‌های لازم بر مسند وزارت تکیه کند. تاریخ‌نگاران صاحب فضل این دوران که اغلب از دیوانیان یا نزدیک به اهل علم و دانش بودند، بهره‌مندی از مهارت‌های ویژه‌ای را به وزیران توصیه می‌کردند و از آسیب‌های فقدان آن‌ها می‌نوشتند. اهل شمشیر بودن وزیران را شاید نتوان در زمره مهارت‌های ایشان قلمداد کرد اما چنین توانایی ویژه‌ای موردتوجه تاریخ‌نگاران بوده است. وزیری که در کنار امور دیوانی بر امور لشکری نیز واقف باشد، عنصری کمیاب و ارزشمند به شمار می‌رفت. تقابل میان وزرا و امرا، بر اهمیت این آگاهی می‌افزود. وزیران خنثی، سست و متمسح که پا از امور دربار و دیوان بیرون نمی‌گذاشتند، غالباً در پیشبرد اهداف و آرمان‌های خود ناکام می‌ماندند و تاریخ‌نگاران نیز چنین عملکردی را نمی‌پسندیدند.

علاوه بر آن، برخی از تاریخ‌نگاران سلجوقی مانند ابوالرجاء قمی و راوندی بر اهل شعر و ادب بودن وزیران تأکید داشتند و راوندی، دانستن لغت عرب را مزیتی برای وزیر ایده آل خود می‌دید (راوندی، ۱۳۸۶: ۲۳۹). تأکید قمی بر شعر و ادب را می‌توان تأکید او بر فضل وزیران دانست که ارتباط زیادی با خردمندی ایشان دارد و در بخش دیگر به آن پرداخته خواهد شد. او وزیران را در مراتب گوناگون فضل قرار می‌داد (قمی، ۱۳۶۳: ۲۱۷) و شعر و ادب در این نگاه مهارتی بود برای سهولت انجام کار یا نمادی برای خردمندی وزیر.

مهارت در سوییۀ دیگر و نزد تاریخ‌نگاران و اندرزنامه‌نویسان ایلخانی، رنگ و بوی متفاوتی به خود می‌گیرد. در جایی که رشیدالدین فضل‌الله همدانی بر خرد و اخلاق وزیران تأکید دارد (همدانی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۹۷۷)، جوینی از روزگار تهی از خردمند شکایت دارد (جوینی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۷۸ و ۱۷۹)، شبانکاره‌ای بر طبل احسان و مروت می‌کوبد (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۰۱) و القاشانی، زهد و دیانت را حد اعلائی خواسته‌هایش از وزیران قرار می‌دهد (القاشانی، ۱۳۴۸: ۱۲۸)، نویسنده تاریخ شاهی به همراه وصاف الحضرة، مستوفی و ناصرالدین منشی کرمانی با جزئیات بیشتر به وزارت و لوازم آن نگریسته‌اند. آن‌ها مهارت را در آگاهی از «فنون» و «آداب» تعریف می‌کنند.

آن گروه که تاریخ را فنی شریف و قابل اتکا می‌دانند، هم‌سخن با مستوفی، آن را از لوازم موفقیت وزیران می‌خوانند. مستوفی که خود را متبحر در تاریخ و اصول آن نمی‌داند، شیفته نگرش تاریخی به حوادث است و چون در محضر خواجه رشید و در پی مجالست با او با تاریخ آشنا شده، علت کامیابی خواجه را در همین بینش تاریخی جستجو می‌کند (مستوفی، ۱۳۶۲: ۲). ناصرالدین منشی کرمانی و وصاف شیرازی که تعلق خاطر به آموزش اهل قدرت دارند، سخن از مهارت در انشاء و استیفاء، تبحر در لغت عرب، همراهی فضایل لشکری و کشوری، چیرگی بر حساب و کتاب و آشنایی با امور دیوانی به میان می‌آورند (منشی کرمانی، ۱۳۶۴: ۴۸؛ منشی کرمانی، ۱۳۶۲: ۶۴ و ۸۹؛ وصاف، ۱۳۳۸، ج ۴: ۴۹۲ و ۴۹۳). گویی وزیر شایسته از نگاه ایشان، باید مالک زمام سیف و قائد عنان قلم توأمان باشد و اهلیت‌ش را این‌گونه به اثبات رساند.

اندرزنامه نویسان و تاریخ نگارانی که به انتقاد از عملکرد ارباب سیاست می پردازند و حاکمان و اطرافیانشان را به سمت بهبود عملکرد هدایت می کنند، علاوه بر مهارت های وزارت به آداب حضور در چنین جایگاهی نیز واقف هستند. و صاف و نویسنده تاریخ شاهی نماینده چنین رویکردی به وظایف و اسباب وزارت هستند. و صاف از این جزئیات با عنوان «معرفت جزئیات آداب سلطنت» یاد می کند که شامل موارد متعددی می شود». و صاف از وزیر انتظار دارد تا «قولی بیکلال و استماعی بیملال» داشته باشد (و صاف، ۱۳۳۸، ج ۴: ۴۹۲ و ۴۹۳). این همان نکته ای است که نویسنده تاریخ شاهی بر آن تأکید می کند که گوش دادن دقیق به صحبت های پادشاه از آداب اصلی هم نشینی با اوست تا پادشاه مجبور به تکرار سخن خود نشود (تاریخ شاهی، ۲۵۳۵: ۱۷). او همچنین بر حفظ اسرار پادشاه اصرار می ورزد و اینکه وزیر هم با رعیت و خلق او آشنا باشد و هم رنگ و بوی شاهانه را بداند و و صاف نیز در همین راستا، آشنایی با طبقات مردم را به وزیر گوشزد می کند (تاریخ شاهی، ۲۵۳۵: ۱۲). این ها همه آدابی است که رعایت آن موجب عزت و خوشنامی وزیر نزد پادشاه و رعیت می شود و بقای سلطنت را سبب می گردد. و صاف علاوه بر آداب حضور در کنار پادشاه، به توانایی وزیر در امور مربوط به عمارت و آبادانی نیز اشاره می کند (و صاف، ۱۳۳۸، ج ۴: ۴۹۲ و ۴۹۳).

خردمندی

وزیر را تهی از خرد و تدبیر صحیح نمی توان تصور کرد؛ وزیری که جز اسم پادشاهی، همه امور مربوط به سلطنت را بر عهده می گیرد، در جایگاهی بی رقیب تکیه می زند و لحظه ای فارغ از سیاست ورزی و تنظیم مناسبات نیست. به باور تاریخ نگاران سلجوقی و ایلخانی، وزرای نادان با فاصله گرفتن از آرمان های اصیل این نهاد، بیشترین لطمه را به سلطنت و رعیت زده اند. دریغ و حسرت تاریخ نگاران بیش از هر چیز از نبود وزیران دانا بوده است. هندوشاه سمرقندی نیز وزیر را واسطه ای میان شاه و رعیت می داند و معتقد است بدین سبب باید با طبایع عوام و ملوک مناسبتی داشته باشد (نخجوانی، ۱۳۵۷: ۹۶).

تاریخ نگاران سلجوقی و ایلخانی به شکل های مختلف و در قالب حکایت، حکمت و تمثیل به نقش و اهمیت وزیران کاردان و خردمند پرداخته اند. گاهی چون انوشیروان بن خالد کاشانی که خود وزیری در دستگاه خلافت و سلطنت بود، از وزارت به عنوان امری برای تیزهوشان نام برده اند (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۱۰) و حکایاتی از نادانی و حماقت خطیرالملک وزیر سلطان محمد بن ملک شاه گفته اند (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۱۹-۱۱۷)؛ گاهی چون ابوالرجاء قمی از هم نشینی وزیر با جاهلان نالیده اند (قمی، ۱۳۶۳: ۱۵۵)؛ یا چون راوندی، عقل و فکر صائب وزیران را ستوده اند (راوندی، ۱۳۸۶: ۱۳۳) و گاهی چون ابن بلخی دست به دامان افسانه های ملی و اسطوره های باستانی شده اند و وزیر را عاقل و مدبر طلب کرده اند و ذکاوت و حذاقت وزیر در دریافت خواسته های سلطنت را ضروری پنداشته اند (ابن بلخی، ۱۳۸۴: ۳۱).

در منابع ایلخانی و آثار تاریخ نگاران اندیشمند آن دوران که نظر می کنیم، در کنار تأکید بر حسن تدبیر، عقل، فکر ثاقب، اصابت رای، تجربت، فهم، دوراندیشی، معانی تازه تری از دانایی را نیز می بینیم. گروهی از این تاریخ نگاران از زیرکی و داهی گری وزیران سخن گفته اند و آن را در حل و عقد امور لازم دانسته اند. ناصرالدین منشی کرمانی که کتابی در وزارت تدارک دیده است، در کتاب دیگرش در تاریخ قراخانیان به تناقضی میان فضل و حکمت وزیران با گره گشایی و زیرکی ایشان اشاره دارد. او وزیرانی را مشاهده می کند که هم نشینان دانشمند و فاضلی ندارند اما با زبان نافذ خود امور را پیش می برند و در گشایش گره های بسته توانایی فراوانی دارد. او ضمن همراهی و همدلی با وزیران خردمندی که جز حکمت و شعر و ادب نمی دانند، از وزیران «بازاری» نیز اعلام براءت نمی کند و حضور ایشان را لازم می داند (منشی کرمانی، ۱۳۶۲: ۶۷، ۸۹ و ۹۱). به نظر می رسد در مقایسه نقش خرد در تمشیت امور ملکداری، تفاوت چندانی میان تاریخ نگاران دوران سلجوقی و ایلخانی نبوده است و هر دو گروه، در نقش وزیران خردمند در بهبود اوضاع هم کلام هستند.

اصالت

شاید لازم نمی شد از خاستگاه اجتماعی وزیران در دوران سلجوقی به عنوان اسباب و شرایط وزارت سخن گفته شود، اگر تأکید عمادالدین کاتب اصفهانی تاریخ نگار سلجوقی بر خاستگاه ابوالقاسم درگزینی وزیر سرشناس سلجوقی نبود. او که کینه ای کهنه از وزیر سلجوقی دارد، از همه جهت بر او می تازد و در جایی به کشاورز بودن خاندان وی اشاره می کند (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۴۳) و برکشیده شدن او به وزارت را اشتباه می داند. او معتقد است که خاستگاه والا برای یک وزیر لازم است. شاید دیگر تاریخ نگاران سلجوقی به خاندان وزیران نپرداخته و نخواسته اند در این باره سخت گیری به خرج دهند، اما شرایطی که برای وزارت مطرح نموده اند

جز در سایه خاندانی صاحب فضل و یا تربیتی عالی ممکن نمی‌شد. از تاریخ‌نگاران ایلخانی که چنین رویکردی به وزارت داشته‌اند می‌توان از ناصرالدین منشی کرمانی نام برد. وی در توصیف وزیر مطلوب خود او را «پاکیزه‌اصل، عالی‌نژاد، رفیع‌دودمان و بزرگ‌تبار» خطاب می‌کند (ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۳۶۴: ۸) و به این ترتیب شرطی متفاوت برای صاحب نهاد وزارت معین می‌سازد. ابن بلخی نیز که تمایلات ایران‌مدارانه‌اش بر کسی پوشیده نیست در بیان شایستگی بزرگمهر وزیر، او را اصیل‌ترین، متدین‌ترین و عالم‌ترین مرد در عصر خود می‌داند (ابن بلخی، ۱۳۸۴: ۹۲).

نتیجه‌گیری

بخش مهمی از تاریخ‌نگاری‌های سلجوقی و ایلخانی به لیاقت و شایستگی وزیران اختصاص یافته است. وزارت در الگوی ملکداری و ایده آل حکومت‌داری اندیشمندان این دوران اهمیت فراوانی داشت. داده‌های موجود در تاریخ‌نگاری‌های سلجوقی و ایلخانی از تلاشی آگاهانه از سوی تاریخ‌نویسان برای اهمیت بخشیدن به جایگاه وزارت در ساختار قدرت و برجسته ساختن نقش ایشان در تحولات خبر می‌دهد. ظهور عناصر جدید در تاریخ‌نگاری و تغییر رویکرد تاریخ‌نویسان باعث شد تا در تحلیل و ارزیابی خود از علل حوادث، نقش وزیران را هم‌پایه با پادشاه بدانند و بیش از آنچه در تاریخ‌نگاری ایران بعد از اسلام سابقه داشته است از عاملیت شاهان در تحولات عدول کنند.

در همین راستا، آنچه به عنوان اسباب و اخلاق وزارت یا منش وزارت در میان تاریخ‌نگاران این دوره مورد تأکید است به چند مورد کلی تقسیم‌پذیر است. «اخلاق»، «مهارت»، «خردمندی» و «اصالت» را می‌توان اصلی‌ترین شاخصه‌هایی دانست که تاریخ‌نویسان سلجوقی و ایلخانی برای وزیران لازم می‌دانند و بهره‌مندی از این مؤلفه‌ها را سبب چیرگی بر امر خطیر وزارت قلمداد می‌کنند. تاریخ‌نگاران سلجوقی و ایلخانی به فراخور آنکه از کدام طبقه اجتماعی برخاسته بودند، به کدام منطقه جغرافیایی تعلق داشتند، دارای چه بینش، روش و دانشی بودند و در نهایت به تناسب هرآنچه بر اندیشه تاریخی ایشان اثرگذار بود، با شدت و ضعف به یک یا چند مورد از این چهار خصوصیت به عنوان لازمه وزارت اهمیت دادند. بازتاب شرایط و اسباب وزیران و ارزشیابی عملکرد ایشان در مقایسه با هم مسلکان خود، اگرچه توأم با بزرگ‌نمایی فضایل یا چشم‌پوشی از رذایل و در نهایت همراه با تحریف‌های فراوانی است، بخشی از نگرش تاریخی تاریخ‌نگاران به صاحب چنین مقامی را آشکار می‌سازد.

منابع

- ابن بلخی، (۱۳۸۴). فارسنامه، تصحیح و تحشیه گای لسترنج، رینولد آلن نیکلسون، تهران، اساطیر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۸۲). مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، علمی و فرهنگی.
- ابن طباطبای، محمد بن علی (ابن طقطقی). (۱۳۶۷). تاریخ فخری در آداب ملکداری و دولتهای اسلامی، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران، علمی و فرهنگی.
- القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد. (۱۳۴۸). تاریخ اولجایتو، به اهتمام مهین همبلی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بنداری، ابوالبراهیم قوام‌الدین فتح بن علی. (۱۳۵۶). زبده النصره و نخبه العصر (تاریخ سلسله سلجوقی)، ترجمه محمد حسین جلیلی، تهران، بنیاد فرهنگ.
- تاریخ شاهی قراخانیان. (۲۵۳۵). به اهتمام و تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- جوینی، علاءالدین عطاملک محمد بن محمد. (۱۳۸۷). تاریخ جهانگشای جوینی، ۳ جلد، بر اساس نسخه علامه محمد قزوینی، به اهتمام احمد خاتمی، تهران، علم.
- حسینی، علی بن ناصر. (۱۳۸۰). زبده التواریخ اخبار امرا و پادشاهان سلجوقی، ترجمه رمضان علی روح الهی، تهران، ایل شاهسون.
- خاقانی، بدیل بن علی. (۱۳۷۳). دیوان خاقانی، تهران، زوار.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان راوندی. (۱۳۸۶). راحة الصدور و آیه السرور، به سعی و تصحیح محمد اقبال، تهران، اساطیر.
- سرخوش کرتیس، وستا و سارا استوارت. (۱۳۹۳). برآمدن اسلام، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران، نشر مرکز.
- شیانکاره ای، محمد بن علی بن محمد. (۱۳۶۳). مجمع الأنساب، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران، امیرکبیر.
- طباطبایی، سید جواد. (۱۳۷۵). نظام الملک، تهران، طرح نو.
- طباطبایی، سید جواد. (۱۳۸۸). درآمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، کویر.
- عنصرالمعالی قابوس، کیکاووس. (۱۳۴۶). قابوس نامه، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- فیرجی، داوود. (۱۳۸۲). قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام، تهران، نی.
- قمی، نجم الدین ابوالرجاء. (۱۳۶۳). تاریخ الوزراء، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کرمانی، افضل الدین ابوحامد احمد بن حامد. (۱۳۳۱). المضاف الی بدایع الأزمان فی وقایع کرمان، بتصحیح و اهتمام عباس اقبال، تهران، چاپخانه مجلس.
- کریستنسن، آرتور. (۱۳۸۴). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران، صدای معاصر.
- لمیتن، آن. (۱۳۸۶). تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نی.
- ماسه، هنری؛ و گروسه، رنه. (۱۳۳۹). تاریخ تمدن ایران، ترجمه جواد محبی، تهران، بنگاه مطبوعات گوتنبرگ.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۲). تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر.
- مسعودی، ابوالحسن. (۱۳۵۶). مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۲، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- منشی کرمانی، ناصرالدین. (۱۳۶۲). سمط العلی للحضرة العلیا در تاریخ قراختائیان کرمان، بتصحیح و اهتمام عباس اقبال، تحت نظر علامه مرحوم محمد قزوینی، تهران، اساطیر.
- منشی کرمانی، ناصرالدین. (۱۳۶۴). نسائم الاسحار من لطائف الاخبار، تصحیح میرجلال الدین حسینی ارموی، تهران، اطلاعات.
- مؤیدثابتی، سید علی. (۱۳۴۶). اسناد و نامه های تاریخی؛ از اوائل دوره های اسلامی تا اواخر عهد شاه اسماعیل صفوی، تهران، کتابخانه طهوری.
- ناصرخسرو. (۱۳۶۸). دیوان ناصرخسرو، به تصحیح مجتبی مینوی، تهران، دانشگاه تهران.
- نخجوانی، هندوشاه بن سنجر. (۱۳۵۷). تجارب السلف، تصحیح عباس اقبال، تهران، کتابخانه طهوری.
- نظام الملک طوسی، حسن بن علی. (۱۳۴۸). سیاستنامه، به کوشش دکتر جعفر شعار، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- نیشابوری، ظهیرالدین. (۱۳۳۲). سلجوقنامه، تهران، کلاله خاور.
- وصاف، عبدالله بن فضل الله. (۱۳۳۸). تجزیه الامصار و تزجیه الاعصار، به اهتمام حاجی محمد مهدی اصفهانی، ۵ جلد، تهران، رشديه.
- هرتسیگ، ادموند؛ و استوارت، سارا. (۱۳۹۵). سلجوقیان، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران، مرکز.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله. (۱۳۵۸). سوانح الافکار رشیدی، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و مرکز اسناد.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله. (۱۳۷۳). جامع التواریخ، به تصحیح و تحشیه محمد روشن، مصطفی موسوی، تهران، البرز.
- یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۷۸). تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران، علمی و فرهنگی.

Peacock, A.C.S. (2007). *Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy*. London and New York: Routledge.

Tetley, G.E. (2009). *The Gaznavid and Seljuk Turks (Poetry as a source for Iranian history)*. London and New York: Routledge